

О. В. Гнатів

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА МИКОЛИ ШАРЛЕМАНЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ Й ВИХОВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню педагогічної спадщини видатного вченого-біолога, педагога й громадського діяча Миколи Шарлеманя (1887–1970). Педагогічна творчість М. Шарлеманя відповідала назрілим потребам перебудови системи освіти в Україні й була підпорядкована розв'язанню найголовніших соціально-педагогічних завдань. Науково-педагогічний доробок ученого є цінним джерелом ідей, думок щодо екологічної освіти й виховання. Учений обстоював думку бережливого ставлення до природи, був прихильником активних методів навчання. Зробив вагомий внесок в організацію та розвиток біологічної науки в Україні. Аналіз праць ученого дає підстави стверджувати, що погляди М. Шарлеманя на навчання та виховання не втратили своєї актуальності й нині.

Ключові слова: М. Шарлемань, учений, педагогічна діяльність, природознавство, спостереження, охорона природи, екологічна освіта і виховання, молодь.

Постановка проблеми. Однією з найгостріших проблем сьогодення стали відносини між людиною та природою. Нехтування принципу єдності людини й природи породило суперечності між традиційними підходами до її розв'язання та сучасним станом довкілля. З огляду на те, що майбутнє належить підростаючому поколінню й залежатиме від його вміння оцінювати ситуацію, адекватно реагувати на зміни та вирішувати проблеми, пов'язані з виживанням планети, все більшої ваги набирає перегляд основних положень системи екологічної освіти й виховання, яка повинна бути зорієнтована на формування екологічної свідомості молоді, а на її основі екологічної культури.

На сучасному етапі освітня політика в українській державі спрямовує діяльність суспільства загалом і його освітньо-виховних структур, зокрема на кардинальне вдосконалення змісту екологічної освіти й виховання молоді, на розробку ефективних педагогічних технологій і експериментальних моделей. У розв'язанні цих завдань доцільно використовувати не лише інноваційні технології, а й прогресивні традиційні підходи, накопичені педагогічною наукою, практичний досвід, унікальну педагогічну спадщину минулого, яка є невичерпним джерелом думок, поглядів і теорій. Тільки взаємозв'язок і взаємодія попереднього досвіду та сучасних нових підходів, прогресивних ідей минулого та інноваційних технологій сьогодення дадуть позитивні результати у формуванні екологічної культури кожної особистості та українського суспільства загалом.

Отже, вибір теми дослідження зумовлений: соціальними запитами суспільства до екологічної освіти та виховання; важливістю об'єктивного осмислення історичного досвіду розвитку національної школи в Україні; потребами педагогічного процесу в поетапному еволюційному вдосконаленні на основі творчого засвоєння спадщини минулого; необхідністю розробки більш ефективних педагогічних технологій і експериментальних моделей.

Аналіз актуальних досліджень. Науково-дослідницька, педагогічна та просвітницька діяльність М. Шарлеманя відбувалася під безпосереднім впливом ідей, які утверджувалися в кінці XIX – на початку XX ст. на українських землях і були тісно пов'язані з національно-визвольним рухом та побудовою української держави.

Розумінню складних історичних процесів, проблем національного й культурного відродження України в зазначених хронологічних межах сприяють праці відомих істориків: Я. Грицака, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Субтельного та ін.; наукові розробки в галузі історії українського шкільництва та педагогічної думки: Л. Березівської, Л. Вовк, С. Гончаренка, Н. Гупан, Н. Дем'яненка, С. Золотухіної, Н. Побірченка, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка, а також дослідження, в яких розкриваються загальні положення екологічної освіти й виховання, питання формування екологічної культури особистості: А. Волкової, О. Захлебного, І. Зверева, О. Лабенко, І. Матрусова, Л. Печка, Н. Пустовіт, А. Степанюк, І. Суравегіної та ін.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення в роботах М. Алексієвець (історико-науковий аналіз природоохоронної діяльності М. Шарлеманя в контексті розвитку екологічного руху в Україні), Л. Чорної (висвітлення науково-дослідницької, популяризаторської діяльності вченого в заповіднику «Конча – Заспа»).

Значний пласт відомостей про життєвий шлях, науково-дослідницьку, громадсько-організаційну та природоохоронну діяльність ученого знаходимо в працях В. Борейка, І. Лисоченка, Л. Шевченка, О. Хохлової.

Мета статті – висвітлити педагогічні погляди М. Шарлеманя, визначити їх актуальність для сучасної школи.

Основними завданнями статті є:

- охарактеризувати доробок ученого в розробку питань екологічної освіти та виховання;
- показати значення педагогічних ідей М. Шарлеманя й обґрунтувати можливість їх практичного використання для розв'язання проблем сучасної освіти.

Виклад основного матеріалу. Серед когорті відомих українських учених, просвітян, громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. чільне місце належить ученому-зоологу, спеціалісту в галузі фауністики, систематики та зоогеографії, доктору біологічних наук, професору прикладної зоології Миколі Васильовичу Шарлеманю (1887–1970), чиє ім'я в історії української біологічної та педагогічної наук довгий час було забутим.

Життєвий шлях М. Шарлеманя, його діяльність – яскравий приклад повної самовідданості науці. Які напрями роботи не обиралися б ученим – дослідження фауни, краєзнавчі, історичні, педагогічні, навіть літературні пошуки – вони завжди стосувались України. Серед українських науковців мало можна знайти таких, хто присвятив би все своє життя вивченню та охороні природи нашої Вітчизни.

Педагогічні погляди М. Шарлеманя утверджувалися й міцніли в процесі його безпосередньої та найактивнішої боротьби з викривленим, відсталим станом народної освіти в Україні. Особливого значення педагогічним ідеям М. Шарлеманя надає те, що вони ввібрали в себе здобутки української народної педагогіки, яка відбита у світогляді українців, у їх звичаях, обрядах, традиціях. Численні опубліковані та рукописні роботи вченого історико-краєзнавчої, природоохоронної спрямованості мають не тільки наукове, але й педагогічне значення, бо сприяють поглибленню процесів самоусвідомлення української нації, здатні виховувати й почуття пошани до своєї історії, і любов до рідної землі, і глибоку відповідальність за життя кожної живої істоти.

Творчість М. Шарлеманя цілком відповідала назрілим потребам перебудови системи освіти, його погляди щодо виховання підростаючих поколінь були продиктовані соціально-економічними, політичними, національно-культурними умовами. Особливо важливого значення набувають сьогодні його ідеї щодо екологічної освіти й виховання, природоохоронної пропаганди серед учнів і молоді, розробки зоологічних досліджень, зокрема орнітофауни України.

Аналізуючи спадщину вченого у сфері природоохоронної діяльності, ми переконуємося, що вже на початку XX століття, коли проблеми охорони природи не стояли так гостро, він намагався вирішувати саме ці питання, розуміючи їх важливість. У роботі «Охороняйте рідну природу!» (1918 р.) автор зауважував, що інтенсивне зростання рільницької культури та промисловості при недостатньому серед народних мас усвідомленні необхідності бережливого ставлення до дарів природи, призвели до того, що чимало природних багатств були назавжди втрачені. Уже зникли та

продовжували зникати буквально на очах багато видів тварин і рослин, зникали з лиця землі привільні цілинні степи нашого краю, рідшали, а місцями й вирубувалися колись непроглядні ліси та ін. «Хто кохає Батьківщину, – пише М. Шарлемань, – мусить любити і її природу, бо ця природа була основою для складання нашого життя. Той, хто дбає про розвій рідної науки, повинен дбати також і про охорону нашої природи, дуже цікавої та ще не дослідженої. Кожна освічена людина повинна взяти участь в охороні рідної природи. Де тільки можливо – треба говорити про значення багатств природи, про необхідність обережного ставлення до її дарів. Тим, хто бере участь у пропаганді та впровадженні в життя ідей охорони природи, треба пам'ятати, що ця праця має велике державне, національне, наукове, сільськогосподарське, педагогічне й естетичне значення. Треба поспішати, час біжить, природа даремно марнується, а ми маємо, за словами академіка Бородіна, такі природні скарби, котрі неможливо порівняти з малюнками Рафаеля: зруйнувати їх не важко, а відродити немає можливості..» [6, 30]. Велику надію М. Шарлемань покладав саме на виховання підростаючого покоління. Тому ідеї вченого, пов'язані з вирішенням проблем охорони природи та природоохоронної пропаганди для нас такі актуальні. Неодмінно вони зможуть привернути увагу громадськості, надати методичну допомогу в розв'язанні цих проблем, значно активізувати діяльність у галузі екологічної освіти, вихованні. Ми впевнені, що викладачі, аспіранти, студенти природничих спеціальностей вищих закладів і технікумів, учителі біології й усі ті, хто цікавиться живою й неживою природою та проблемами охорони навколишнього середовища зможуть знайти корисну для себе інформацію в працях видатного природоохоронця.

Великого значення М. Шарлемань надавав проблемам викладання природознавства. Зокрема, вчений впроваджував у практику різні форми організації спілкування учнів та молоді з природою. Особливо він пропагував наочні методи навчання. М. Шарлемань був переконаний, що для впровадження й пропаганди ідей охорони природи, а також для об'єднання з цією метою діяльності вчених, необхідно розвивати природоохоронну освіту та виховання. Він вважав, що ідеї охорони природи повинні бути запроваджені до програм нижчих і середніх шкіл, а також учительських курсів, семінарів та інститутів [5, 285].

Думки М. Шарлеманя про гармонізацію взаємовідносин людини з природою і суспільством виступають сьогодні центральним завданням навчально-виховного процесу і в системі вивчення екологічних дисциплін, і в умовах синтезу окремих наук.

Серед шляхів і методів природоохоронної пропаганди пріоритетними М. Шарлемань визнавав: фенологічні спостереження для розуміння різних біологічних явищ, створення шкільних куточків природи, проведення лекцій із метою поширення природоохоронних знань, організацію екскурсій на природу, виставок (присвячених охороні природи), залучення до гуртка дослідників природи, розвиток заповідної справи, створення природничих музеїв і використання преси.

Важливе місце вчений відводив систематичним фенологічним спостереженням на природі: «Для вивчення природних багатств місцевості дуже цінні спостереження над змінами в природі, які повторюються щороку – так звані фенологічні спостереження. Фенологія веде облік і вивчає різні явища в житті природи: поява рослин весною, розвиток листя на деревах, цвітіння рослин, досягання плодів, приліт птахів, початок їх співу та ін. Тому такі спостереження мають посідати певне місце в природоохоронному вихованні учнівської молоді» [3, 24]. Цінними, на наш погляд, є методичні рекомендації М. Шарлеманя щодо ведення спостережень за птахами. Перш ніж розпочати їх, професор радив навчити школярів розпізнавати птахів за певними ознаками (розміром, формою, забарвленням окремих частин тіла, поведінкою тощо) та відрізнити їх один від одного. Важливим елементом у роботі він вважав послідовність у здобутті навичок спостереження. Так, ведення спостережень учений рекомендував починати в куточку живої природи, біля розвішаних гнізд і годівниць, поступово переходячи до більш повних спостережень у природі. Доступними для учнів М. Шарлемань вважав такі види спостережень: вивчення птахів за рослинними формаціями (ліс, невисокі дерева, поле, пасовища, луки, болота, плодові сади, парки тощо), спостереження на невеличких ділянках даного району (з'ясування складу пташиного населення, кількісного співвідношення птахів різних видів, факторів, що їх приваблюють), фенологічні спостереження, детальні спостереження за життям у одному гнізді та ін. Він стверджував, що спостереження за птахами слід проводити за сезонами й усі результати записувати в щоденник [2, 89].

По-сучасному звучать ідеї М. Шарлеманя стосовно організації та діяльності гуртка молодих дослідників природи. Дослідницьким гурткам учений надає великого значення в процесі педагогічної діяльності. На його думку, гуртки молодих дослідників природи організовуються з метою допомоги вчителю в організації, поповненні, догляді й прибиранні куточка живої природи, поглиблення та поширення знань учнів у галузі

природознавства, вивчення природи рідного краю. Основним завданням гуртка професор вважав вивчення місцевої природи. Він рекомендував такі форми занять: фенологічні спостереження з метою вивчення сезонних явищ, що є своєрідним продовженням екскурсійних спостережень; самостійні дослідницькі роботи учнів; участь у охороні природи; реферування науково-популярної та наукової літератури; догляд за куточком живої природи; організація спеціальних екскурсій, розвідок та ін. [3, 56].

Особливу роль М. Шарлемань відводив таким осередкам природоохоронної пропаганди як заповідники, національні парки, природничо-історичні музеї. Доказом тому є те, що М. Шарлемань протягом свого життя брав активну участь у створенні, організації та охороні таких осередків. Зокрема, з його ініціативи були організовані такі державні заповідники, як Асканія-Нова, Конча-Заспа. Працюючи директором Кончі-Заспи, М. Шарлемань значну увагу приділяв науковій і просвітницькій діяльності заповідника. Під керівництвом ученого проводилися зоологічні, метеорологічні, геологічні, археологічні та інші дослідження; організовувались екскурсії для учнів, студентів і вчителів; здійснювалося видання брошур, плакатів і листівок з охорони природи. Пропаганда природоохоронних ідей серед шкільної молоді прищеплювала любов до рідної природи, сприяла встановленню безперервного зв'язку поколінь у заповідній справі [4, 80].

Ми переконані, що в умовах сьогодення вчителям загальноосвітніх шкіл необхідно особливо підвищити увагу на роль позаурочної роботи, залученню учнів до діяльності в наукових гуртках, участі в екологічних акціях. Це буде сприятиме зміцненню екологічного світогляду юнацтва. Велике значення в природоохоронній пропаганді набувають зараз екологічні конференції, диспути, вечори, виставки з охорони природи. Простір для екологічного виховання забезпечує і тісний зв'язок школи з природо-заповідними організаціями.

Будучи активним захисником природи, М. Шарлемань акцентував увагу й на важливості природоохоронного виховання для майбутніх учителів. Він наголошував, що вчитель повинен мати необхідні природоохоронні знання, вміння та навички, які надалі необхідно буде формувати в учнів. Особливого значення вчений надавав науково-дослідній діяльності студентів, під час якої вони розширюють свій екологічний світогляд, оволодівають методикою дослідження природи, нагромаджують певний досвід у справі її охорони. Дослідницька діяльність, на думку М. Шарлеманя, активізує самостійну пізнавальну

роботу студентів. Вони разом із науковим керівником проводять збір та аналіз літературних даних і експериментального матеріалу, освоюють методику зоологічних досліджень. Студенти набувають навичок науково-дослідницьких спостережень за певними живими об'єктами в природі, що дає можливість розширити й поглибити природоохоронні знання. Дослідницька робота розвиває в них творчу активність, логічне мислення, формує почуття причетності до землі, вчить дбайливо ставитися до природи, а також розумному природокористуванню [5, 286].

Заслугою М. Шарлеманя стала активна участь у створенні та діяльності таких наукових і освітніх осередків в Україні: Інституту зоології Академії наук України, Київського товариства аматорів природи, Київського зоологічного саду, Дніпровської біологічної станції, Київського орнітологічного товариства ім. К. Ф. Кесслера, Зоологічної секції Українського наукового товариства, Секції охорони природи Сільськогосподарського вченого комітету України, Комісії краєзнавства ВУАН. Завдяки М. Шарлеманю побачили світ наукові роботи «Список птиц окрестностей Киева» та «Зоогеографія УРСР». Він також є автором першого в Україні визначника звірів, організатором і головним редактором зоологічного журналу. Більше 20 робіт ученого присвячені природоохоронній тематиці.

Висновки. Таким чином, педагогічна спадщина М. Шарлеманя, безперечно, представляє значний інтерес для працівників середньої та вищої школи й може активно використовуватися в навчально-виховній роботі з молоддю. Формами поширення надбань ученого можуть бути доповіді на нарадах працівників освіти, лекції у вищих навчальних закладах, написання студентами рефератів, курсових і дипломних робіт, різні публікації про видатного науковця. Вище сказане є свідченням доцільності вивчення педагогічної спадщини М. Шарлеманя у вищих навчальних закладах України, видання окремою збіркою його праць.

Перспективи подальших наукових розвідок. Здійснений науковий пошук, звичайно, не міг охопити всі аспекти педагогічної спадщини вченого. Серед перспективної тематики подальших досліджень – внесок М. Шарлеманя в розвиток українського краєзнавства, питання методики викладання природознавства, проблеми виховання студентів на практичних заняттях із зоогеографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвець М. О. Екологічний рух в Україні / М. О. Алексієвець. – Тернопіль : Лілея, 1992. – 243 с.
2. Белинг Д. Об изучении животных своего края / Д. Белинг, Н. Шарлемань. – Харьков : Изд-во «Ц. С. Вусора», 1926. – 118 с.

3. Вивчаймо природу краю : збірник статтів про методи навчання природи та збирання колекцій / за ред. М. Коротуна, М. Шарлеманя. – К., 1932. – 166 с.

4. Гнатів О. В. Організація природоохоронної пропаганди у 20–30 рр. ХХ століття / О. В. Гнатів // Історія науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. – Вип. 28. / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – Київ, 2007. – С. 77–83.

5. Хохлова О. М. Внесок Миколи Васильовича Шарлеманя у розвиток природничих дисциплін: українознавчий аспект / О. М. Хохлова // Матеріали Міжнародної конференції «Українознавство в системі освіти». – К. : Освіта, 1996. – С. 283–287.

6. Шарлемань М. В. Охороняйте рідну природу / М. В. Шарлемань. – Харків : «Союз», 1918. – 32 с.

7. Шарлемань М. Охорона природи / М. Шарлемань. – Київ : Держ. видав-во, 1921. – 48 с.

8. Шарлемань М. В. По Києву і його околицях. Короткий відник для природничих екскурсій / М. Шарлемань. – Київ : Держ. видав-во, 1921. – 48 с.

РЕЗЮМЕ

Гнатив Е. В. Педагогическое наследие Николая Шарлеманя в контексте развития экологического образования и воспитания.

Статья посвящена исследованию педагогического наследия выдающегося ученого-биолога, педагога и общественного деятеля Николая Шарлеманя (1887–1970). Педагогическое творчество Н. Шарлеманя отвечало насущным потребностям перестройки системы образования в Украине, и было подчинено решению главных социально-педагогических заданий. Научно-педагогический вклад ученого является ценным источником идей, мыслей относительно экологического образования и воспитания. Ученый отстаивал мысль бережного отношения к природе, был сторонником активных методов обучения. Сделал существенный вклад в организацию и развитие биологической науки в Украине. Анализ работ ученого дает основания утверждать, что взгляды Н. Шарлеманя на обучение и воспитание не утратили своей актуальности и сегодня.

Ключевые слова: Н. Шарлемань, ученый, педагогическая деятельность, природоведение, наблюдения, охрана природы, экологическое образование и воспитание, молодежь.

SUMMARY

Gnativ O. Nicholas Charlemagne's educational heritage in the context of ecological education.

The article is devoted to studying of the pedagogical heritage of outstanding biologist, educator and social activist Nikolai Charlemanya (1887–1970). The career of M. Charlemanya and his work are a vivid example of a complete dedication to science. Which topics would not elect a scientist – a study of fauna, natural history, historical, educational, even literary searching – they are always dealt with Ukraine. Pedagogical creativity of N. Charlemanya meets the urgent needs of the restructuring of the education system in Ukraine. It was submitted to the decision of the main social and educational tasks. The scientific and pedagogical contribution of the scientist is a valuable source of ideas and thoughts on environmental education. The scientist defended the idea of caring attitude to nature, he was the supporter of active methods of learning. He made a significant contribution to the organization and development of biological science in Ukraine. At the beginning of XX century, when the nature of the problem was not so acutely, he tried to decide these questions, understanding their importance. M. Charlemanya devoted much attention to the problems of teaching natural

science, in particular, promoted the visual methods of learning. The ideas of M. Charlemany about the harmonization of man's relationship with nature and society stand today as the central task of the educational process and in the system of environmental disciplines, and in the synthesis of the individual sciences. M. Charlemane though that among the ways and methods of natural propaganda the main are phonological observations, the creation of school over the nature, the lectures on environmental topics, organizing excursions in nature, attraction to the circle of scientists, the creation and use of natural museums in the press. The main role the scientist aslotted the reserves, national parks, natural history museums. The proof of this is the fact that during his life M. Charlemane took an active part in the creation, organization and protection of such organizations. The teacher is the author of the first Ukrainian determinant of animals, an organizer and editor in the chief of the Zoological Journal. Analysis of the scientist works gives the reason to believe that the views of N. Charlemagne on training and education are still actual today.

Key words: *N. Charlemane, the scientist, pedagogical activity, natural science, observation, nature conservation, ecological education and training, youth.*